

УДК 343.222.4(477)

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.16.36>

КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ В УКРАЇНІ

Татаркіна Юлія Ігорівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
та кримінології факультету № 6
(Харківський національний університет
внутрішніх справ, м. Харків, Україна)

Статтю присвячено дослідженню кримінологічних аспектів кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів в Україні. Земельні ресурси є невід'ємною частиною всього комплексу навколишнього природного середовища. Від якісного та кількісного стану земельних ресурсів залежить якість існування людини на Землі. Тому цей елемент навколишнього природного середовища потребує охорони. Охорона земельних ресурсів повинна здійснюватися як організаційними, технічними, так і правовими засобами. Серед останніх одним із найважливіших є встановлення кримінальної відповідальності за найбільш небезпечні земельні правопорушення.

З'ясовано, що кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів – суспільно небезпечні винні (здебільшого умисні) діяння, передбачені статтями Особливої частини Кримінального кодексу України, які вчинені відповідним суб'єктом та посягають на відносини у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів як основи всього суцього на Землі. Від кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів треба відрізнити злочинність у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів як соціально негативне явище. Якщо кримінальне правопорушення є кримінально-правовою категорією, то злочинність – кримінологічною. Із кримінологічної точки зору злочинність у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів є явищем соціально-негативним (соціально-детермінованим), історичним та кримінально караним. Порушником, який скоює кримінальне правопорушення проти земельних ресурсів, є особа чоловічої статі, середнього або старшого працездатного віку, яка перебуває у шлюбі, має середню або вищу освіту й не завжди стабільні прибутки. Остання характеристика впливає на вид вчиненого кримінального правопорушення (наприклад за умов самовільного зайняття чужої земельної ділянки або її частини).

Ключові слова: кримінологічні аспекти; кримінальна відповідальність, злочинність, земельна сфера, земельні ресурси, земля.

CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF CRIMINAL LIABILITY FOR CRIMINAL OFFENSES AGAINST LAND RESOURCES IN UKRAINE

Tatarkina Yuliia Ihorivna,
Candidate of Juridical Sciences,
Senior Lecturer at the Criminal Law
and Criminology
Department of the Faculty № 6
(Kharkiv National University
of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

The article is devoted to the study of criminological aspects of criminal liability for criminal offenses against land resources in Ukraine. Land resources are an integral part of the whole complex of the natural environment. The quality of human existence on Earth depends on the qualitative and quantitative state of land resources. Therefore, this element of the natural environment needs protection. Protection of land resources should be carried out by organizational, technical and legal means. Among the latter, one of the most important is the establishment of criminal liability for the most dangerous land offenses.

It was found that criminal offenses against land resources are socially dangerous culprits, mainly intentional acts provided for in the articles of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, committed by the relevant subject and encroaching on relations in the field of protection, rational use and reproduction of land resources. All things on Earth. From criminal offenses against land resources should be distinguished crime in the field of protection, rational use and reproduction of land resources, as a socially negative phenomenon. If a criminal offense is a criminal law category, then the crime is criminological. From the criminological point of view, crime in the field of protection, rational use and reproduction of land resources is a socially negative phenomenon (socially determined), historical and criminally punishable. The offender who commits a criminal offense against land resources is a male, middle-aged or older person of working age who is married, has a secondary or higher education and does not always have a stable income. The latter characteristic has an impact on the type of criminal offense committed (for example, in the case of unauthorized occupation of another's land or part thereof).

Key words: criminological aspects; criminal liability, crime, land, land resources, land.

Постановка проблеми. Сучасний стан земельних ресурсів як в Україні, так і в міжнародному вимірі характеризується як негативний. Це пов'язано як із наявними природними процесами, так і з антропологічною діяльністю людини. Також на стан земельних ресурсів впливають супутня діяльність, зокрема видобуток корисних копалин (в Україні ним є бурштин), неконтрольоване знищення лісів та забруднення водних об'єктів та атмосферного повітря. Тому задля здійснення ефективної протидії цим процесам необхідним є розроблення адекватних не тільки технічних, економічних, а й правових (юридичних) заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правової охорони природних ресурсів, зокрема земельних, досліджували і сьогодні продовжують вивчати такі вчені, як В.І. Андрейцев, Ю.С. Богом'яков, М.М. Бринчук, С.Б. Гавриш, О.В. Дубовик, О.О. Дудоров, Е.М. Жевлаков, О.С. Колбасов, З.Г. Корчева, С.М. Кравченко, У.Я. Крастиньш, В.В. Лактіонова, Н.О. Лопашенко, Ю.І. Ляпунов, В.К. Матвійчук, А.М. Мірошніченко, І.І. Митрофанов, Р.О. Мовчан, В.Л. Мунтян, П.С. Матишевський, В.О. Навроцький, П.Ф. Повеліцина, А.М. Притула, Б.Г. Розовський, Н.І. Тітова, П.В. Хряпінський, Ю.С. Шемшученко, М.В. Шульга та інші фахівці з кримінального, екологічного, земельного права та кримінології.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення кримінологічних аспектів кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Земельні ресурси в сучасному світі відіграють визначальну роль у житті як окремої людини, так і суспільства в цілому. По-перше, вони є основою існування на планеті Земля всього суцього. По-друге, земельні ресурси є основою виробництва продуктів харчування (рослинного та тваринного походження). По-третє, земельні ресурси є територіальною основою розміщення виробничих сил. По-четверте, земельні ресурси – один із центральних елементів довкілля та екологічних систем, що їх об'єднує. Як бачимо, роль земельних ресурсів не може бути переоцінена як на державному, так і на соціальному рівні. Відповідно, належна їх охорона, зокрема засобами кримінально-правового впливу, є запорукою існування та розвитку людини на Землі. До земельних ресурсів належать не тільки землі, що використовуються або можуть бути використані в різних галузях господарства, а й інші матерії, що безпосередньо пов'язані із землею, зокрема земельні ділянки, ґрунтовий покрив земельних ділянок (незалежно від цільового призначення земель).

Важливим складником земельних ресурсів, що характеризує якісні та кількісні показники, є земельний фонд. Земельний фонд становить 133,9 млн км², або 26,3% від загальної площі планети Земля. Земельний фонд України становить 60,4 млн га. Сільськогосподарськими землями охоплено близько 35%, лісами та чагарниками – понад 30%, населеними пунктами, промисловістю і транспортом – 3% земельного фонду світу. Сільськогосподарські угіддя в складі всіх земель України становлять 69,3%, або 41,8 млн га, що свідчить про значний потенціал країни, зокрема у сфері виробництва сільськогосподарської продукції [1, с. 104–105]. Тенденції щодо зростання кількості населення і зниження землезабезпеченості загострюють необхідність розширення загальної площі сільськогосподарських земель. За останнє десятиліття їх площа у світі зросла на 360 млн га.

Відтворення ґрунтового покриву відбувається дуже повільно, зі швидкістю 0,2–2 см за 100 років, тобто на утворення мінімально необхідного для землеробства шару ґрунту потужністю 18 см потрібно не менше ніж тисяча років. Головна і найбільш серйозна проблема – опустелення земель внаслідок вирубування лісів, знищення природного покриву, розорювання, неправильної експлуатації, надмірного випасання худоби, а також промислового забруднення ґрунтів і водойм, що негативно впливає на рослинний покрив. За даними ООН, понад 8 970 тис км² земної поверхні стали пустелями або перебувають під загрозою опустелення [2].

Таким чином, охорона земельних ресурсів та їх окремих складників як самостійного природного тіла, що входить до єдиної природної системи, яка включає й саму людину, є найважливішим завданням сучасної демократичної, соціальної держави. Землеохоронна діяльність держави ґрунтується на відповідних правових засадах. По-перше, ст. 14 Конституції України проголошує, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [3]. Відповідно, можна сказати, що земельні ресурси на державному рівні визнані такою матерією, без якої не є можливим існування людини і яка потребує належної охорони.

Реалізуються конституційні положення щодо особливої охорони землі в Україні в нормах законів, кодексів, інших підзаконних нормативно-правових актах та спеціальній технічній документації. Так, у ст. 162 Земельного кодексу України зазначено, що охорона земель є системою правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу,

відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення [4]. Це визначення дублюється й у законах України «Про охорону земель» [5] та «Про державний контроль за використанням та охороною земель» [6]. Окремо чинним законодавством поставлені під охорону ґрунти як особливо охоронюваний об'єкт [4].

Сталий розвиток суспільства включає інтенсивні та екстенсивні методи розвитку економіки, що призводить до основної суперечності між потребами та можливостями їх задоволення у сфері взаємодії «людина – суспільство – довкілля». Означені суперечності наявні вже багато десятиріч і відображають негативні явища в суспільному бутті та суспільній свідомості, породжують злочини проти земельних ресурсів [7, с. 379]. Зважаючи на це, необхідним є забезпечення охорони земельних ресурсів найбільш оптимальними та адекватними засобами правового характеру. Правові засоби охорони земельних ресурсів вміщують засоби як позитивного (заохочувального) характеру, так і негативного (карального). До останніх можна зарахувати адміністративну та кримінальну відповідальність. У сфері охорони земельних ресурсів велике значення мають саме заходи кримінально-правового впливу. Чинним Кримінальним кодексом України передбачено декілька норм, що встановлюють кримінальну відповідальність за суспільно небезпечні, винні та протиправні посягання на земельні ресурси. Кримінальний закон, з одного боку, безпосередньо відображає кримінальні правопорушення, що посягають на земельні ресурси, а з іншого – встановлює відповідальність за діяння, якими може бути завдана шкода людині, її життю та здоров'ю, а також довкіллю в цілому й окремим його елементам (тваринному, рослинному світу, природним копалинам тощо). Такий взаємозв'язок можливих наслідків є не випадковим. Це пов'язано з тим, що людина – це невід'ємна частина всього навколишнього природного середовища (довкілля). Від стану окремих елементів довкілля залежить стан життя самої людини, її життя та здоров'я. На нього опосередковано впливає і стан земельних ресурсів. Тому кримінально протиправні посягання на ці природні ресурси, які характеризуються багатоаспектністю, негативно впливають на все навколишнє природне середовище і, відповідно, на людину, її стан життя та здоров'я.

Кримінальними правопорушеннями проти земельних ресурсів, виходячи із загального кримінального визначення, пропонується визнавати суспільно небезпечні винні діяння, передбачені статтями Особливої частини Кримінального кодексу України, які вчинюються відповідним суб'єктом та посягають на відносини у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів як основи всього суцього на Землі. Вони характеризуються достатньою суспільною небезпекою та розповсюдженістю. У сукупності з іншими правопорушеннями у цій сфері та за тяжкістю своїх наслідків ці діяння створюють загрозу всій системі національної безпеки України, до складу якої входить екологічна безпека, продовольча безпека, безпека людини тощо. До цих наслідків належать такі: катастрофічне погіршення стану земельних ресурсів, що безпосередньо відображається на довкіллі в цілому; виникнення небезпечних для людини зон існування; деградація як земельних ресурсів, так й інших видів природних ресурсів, що невід'ємно пов'язані з ними; виснаження земельних ресурсів та, відповідно, виснаження тих природних ресурсів, які не можуть бути відновлені; підвищення ризику виникнення техногенних катастроф; погіршення якості поверхневих та підземних вод, а також прибережних вод морів; забруднення продуктів харчування; порушення права земельної власності тощо.

Одним з основних показників протидії держави в особі уповноважених органів та посадових осіб є стан злочинності. Так, стан злочинності у сфері охорони земельних

ресурсів характеризується постійним зростанням та високою латентністю. Рівень латентності за окремими злочинами цієї категорії доходить до 95% [8, с. 288]. У процесі протидії кримінальними правопорушеннями проти земельних ресурсів не часто застосовуються норми, що містять кримінальну відповідальність за такі діяння. Дослідники-кримінологи стверджують, що протягом десятиріч зберігається суттєвий розрив між кількістю фактично вчинених діянь, що підпадають під ознаки конкретних складів кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів, і реальним застосуванням відповідних кримінально-правових норм. Такий стан справ можна пояснити, по-перше, низьким контролем за дотриманням вимог чинного законодавства у цій сфері; по-друге, ставленням до кримінальних правопорушень проти довкілля в цілому та конкретно до кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів зокрема як до другорядних суспільно небезпечних посягань, тому що вони лише опосередковано заподіюють шкоду людині; по-третє, незначні санкції за ці злочини не сприяють реалізації фактичного слідчого фактажу в судових вироках; по-четверте, відсутність у державі системи виховання належного ставлення до природи в цілому та окремих її складників тощо.

Злочинність у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів – конкретно-історичне явище. Як історичне явище воно перебуває в постійній динаміці. Це означає, що воно виникає на певному етапі розвитку людського суспільства та з його розвитком «прилаштовується» до конкретної соціально-політичної та соціально-економічної формації. У кримінологічній літературі радянського періоду стверджувалося: «Своїм народженням злочинність зобов'язана появі приватної власності, розшаруванню суспільства на класи і виникненню державної влади» [9, с. 42]. Із таким висновком не можна погодитися. Не тільки поява державної влади, права приватної власності та розшарування суспільства на соціально-політично-економічні класи стали причинами виникнення злочинності як соціально-негативного явища. Людський фактор мав не менш вагоме значення в процесі виникнення злочинності. Люди, що складають суспільство, різні не тільки за статтю, расою, віком, соціальним станом, а й внутрішньо, тобто різні у своєму вихованні, ставленні до основних категорій суспільного життя, а також, що найголовніше, вони різні на генному рівні. Як відомо, в будь-якому суспільстві (соціалістичному чи капіталістичному) присутня злочинність як така. Різняться лише її рівень. Це доводить, що злочинність є хоч негативною, але ознакою держави. У природі немає ідеальної держави, в якій повністю відсутня злочинність та, відповідно, злочинці. Злочинність формується з поведінки конкретних людей – злочинців. Тому від того, якою буде поведінка людини (соціально корисною (соціально прийнятною) чи соціально негативною (непринятною)) залежить рівень безпеки всього суспільства та держави.

Специфічними саме для злочинності у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів є такі риси. Цей вид злочинності зумовлений факторами, що своїм підґрунтям мають суперечності між процесом охорони, раціонального використання, відтворення земельних ресурсів та недооцінкою людьми значення земельних ресурсів і довкілля (природи) в житті.

Злочинність у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів, безумовно, тісно пов'язана з рівнем науково-технічного прогресу. Чим вищим є цей рівень, що проявляється у виникненні більш небезпечних технологій, створенні складних і небезпечних матеріалів та агрегатів, тим більша шкода, потенційно, може бути завдана чи вже реально завдається земельним ресурсам і, відповідно, довкіллю в цілому та людині (її життю та здоров'ю). Наприклад, зі збільшенням інтенсивності сільського господарства виникло значне техногенне навантаження

на ґрунти земель сільськогосподарського призначення, що спричиняє виснаження цього предмета й унеможливує подальше використання цієї групи земель за цільовим призначенням. А чим меншою є кількість родючих земель в Україні, тим менше є виробленої сільгосппродукції і, відповідно, великою є ймовірність спричинення дефіциту продуктів харчування та загроза голоду.

Ще однією особливістю цього виду злочинності є те, що вона є наслідком загального так званого «нормального» землекористування. Суспільство, експлуатуючи земельні ресурси, негативно впливає як на них самих, так і на довкілля в цілому, а відтак і на людину. При цьому протиправною і кримінально каранюю такою діяльністю суб'єкта буде лише тоді, коли спричиняють суспільно небезпечні наслідки безпосередньо земельним ресурсам, довкіллю та опосередковано людині, її життю та здоров'ю; коли такі діяння вчинюються умисно; коли такі дії виходять за межі встановлених законом правил і нормативів. Характерним для злочинності у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів є низький рівень виявлення злочинів, що входять до цієї групи, та застосування відповідних кримінально-правових норм. Так, найбільш поширеними кримінальними правопорушеннями (з точки зору винесення обвинувальних вироків) є самовільне зайняття земельної ділянки (частини 1, 2 ст. 197-1 Кримінального кодексу України), а найменш поширеними – безгосподарське використання земель (ст. 254 Кримінального кодексу України).

Важливим у загальній кримінологічній характеристиці кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів є кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють такі правопорушення. При цьому не можна поєднувати суб'єкта кримінального правопорушення й особу правопорушника. Останній є більш широкою категорією стосовно суб'єкта кримінального правопорушення. Треба зазначити, що проблема особи правопорушника є однією з визначальних у кримінології. Її актуальність визначається тим, що кримінальне правопорушення, будучи актом свідомої, вольової, людської діяльності, зумовлюється сутністю й особливостями особи, яка обирає таку форму поведінки [10, с. 3]. Безпосередньою причиною вчинення кримінальних правопорушень та, відповідно, існування злочинності в цілому є негативні антисоціальні риси свідомості та психології окремої особи на індивідуальному рівні, а на загальносоціальному – риси суспільної свідомості і, насамперед, її соціально-психологічного складника [11, с. 233].

Особа правопорушника корелюється залежно від виду посягання. Соціально-демографічний портрет злочинців-правопорушників, які вчиняють кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів, виглядає десь так: здебільшого ними є особи чоловічої статі, середнього або старшого працездатного віку, які перебувають у шлюбі, мають середню або вищу освіту й не завжди стабільні прибутки [8, с. 290]. Останній показник впливає на вид вчиненого кримінального правопорушення проти земельних ресурсів. При цьому залежно від особливостей складу кримінального правопорушення, правопорушники цієї групи кримінальних правопорушень характеризуються тим, що мають певні специфічні права та обов'язки щодо самих земельних ресурсів, їх охорони та раціонального використання. Такі висновки підтверджуються обвинувальними вирокami у справах про кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів.

Правопорушники, що вчиняють кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів за своїми морально-психологічними ознаками, є взагалі-то соціально інтегрованими особами. Але при цьому в них присутні дефекти правосвідомості. Це можна пояснити тим, що за своєю специфікою кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів вчинюються особами, котрі зобов'язані мати уявлення про нормативні

правила поводження із земельними ресурсами та супутні нормативні акти. Як уже зазначалося вище, особливістю цієї групи кримінальних правопорушень є те, що суспільно небезпечні діяння характеризуються умисною формою вини, яка вказує на усвідомлення особою як суспільної небезпеки, так і протиправного характеру таких дій.

Говорячи про дефекти правосвідомості, можна зазначити, що правопорушники, які посягають на земельні ресурси, недооцінюють важливість дотримання правових (юридичних) приписів про охорону земельних ресурсів від кримінально протиправних посягань. Вони вважають цю проблему не головною, а другорядною. Якщо правопорушник наділений службовими повноваженнями, то він керується принципом «досягнення успіху в господарській діяльності за будь-яку ціну». Такий підхід до виконання своїх службово-професійних функцій спричиняє шкоду земельним ресурсам і, відповідно, докільню в цілому та людині (її життю та здоров'ю). Така поведінка визначає діяння означеного суб'єкта-правопорушника як суспільно небезпечне і зобов'язує правоохоронні органи невідкладно реагувати шляхом притягнення його до кримінальної відповідальності.

Наприкінці вважаємо за необхідне зазначити, що наслідки кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів залишаються здебільшого непередбачуваними. За одних обставин суспільно небезпечні наслідки настають, а за інших – ні. Сучасна наука ще не повністю може виявити закономірності причинно-наслідкових зв'язків у природних та біологічних системах, а це негативно впливає на доведення вини суб'єктів-правопорушників. Одним з аспектів забезпечення належної правової охорони земельних ресурсів є притягнення до кримінальної відповідальності винних у вчиненні кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів.

Таким чином, зважаючи на вищевикладене, можна зробити такі висновки. Кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів – суспільно небезпечні винні (здебільшого умисні) діяння, передбачені статтями Особливої частини Кримінального кодексу України, які вчинюються відповідним суб'єктом та посягають на відносини у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів як основи всього суцього на Землі. Від кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів треба відрізнити злочинність у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів як соціально негативне явище. Якщо кримінальне правопорушення є кримінально-правовою категорією, то злочинність – кримінологічною. Із кримінологічної точки зору злочинність у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів є явищем соціально-негативним (соціально-детермінованим), історичним та кримінально караним. Порушником, який скоює кримінальне правопорушення проти земельних ресурсів, є особа чоловічої статі, середнього або старшого працездатного віку, яка перебуває в шлюбі, має середню або вищу освіту й не завжди стабільні прибутки. Остання характеристика впливає на вид вчиненого кримінального правопорушення (наприклад за умов самовільного зайняття чужої земельної ділянки або її частини).

Список використаних джерел:

1. Конституція України : науково-практичний коментар / редкол. : В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.
2. Горін М.О. Роздуми про головне національне багатство в контексті глобального дефіциту родючих ґрунтів, їх деградації та опустелювання земної суші. Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва. URL: <https://knau.kharkov.ua/863-doktor-bologchnih-nauk-profesor-mo-gorn-nazustrch-200-rchchyu-hnau.html>.

3. Конституція України : закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
4. Земельний кодекс : закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/page7>.
5. Про охорону земель : закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/962-15>.
6. Про державний контроль за використанням та охороною земель: закон України від 19.06.2003 № 963-IV / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/963-15>.
7. Криминология : Учебник. Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. Москва : Юрист, 1995. 512 с.
8. Криминологія : підручник для студентів ВНЗ / О.М. Джужа, Я.Ю. Кондратьєв, О.Г. Кулік, П.П. Михайленко та ін. ; за заг. ред. О.М. Джужи. Київ : Юринком Інтер, 2002. 416 с.
9. Криминология и профилактика преступлений : учебник. / Под ред. докт. юрид. наук А.И. Алексеева. Москва : МВШМ МВД СССР, 1989. 431 с.
10. Сахаров А.Б. Личность преступника и причины преступности в СССР. Москва: Госюриздат, 1961. 279 с.
11. Закалюк А.П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика : у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. 424 с.